

Critica: Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez 1986–2020 – Sources for the History of Criticism of Literary and Cultural Studies 1986–2020

Válogatta, szerkesztette Tüskés Gábor, sajtó alá rendezte Tüskés Anna
Budapest: Reciti, 2020, 470 l.

KECSKEMÉTI Gábor

BTK Irodalomtudományi Intézet, kutatóprofesszor, igazgató
ORCID 0000-0003-2473-2946

Az Irodalomtudományi Intézet Reciti Kiadójának 2020. évi kiadványáéval megegyező, kemény táblás kötésben, azonos, elegáns szürke színben, ugyanannak a 16. századi manierista rézmet-szőnek egy másik illusztrációjával a borítóján jelent meg 2013-ban a jelen kötet előzménye, körülbelül feleekkora terjedelemben. Szerves közöttük az összefüggés. A korábbi kiadványban azok az ismertetések, kritikák, bírálatok, recenziók olvashatók, amelyeket Tüskés Gábor készített az elmúlt 30–35 év során.¹ A most bemutatandó kötet a párdarabja annak: ebben vannak azok a bírálatok, amelyeket viszont Tüskés kapott a saját munkáira, könyvkiadványaira.

Recenziót, kritikát, bírálatot kapni nem járulékos eleme az irodalomtudomány vagy a bölcsészettudományok művelésének – egyáltalán a humán tudományok bármelyikének –, hanem a közege. Természetes, magától értetődő közege a visszajelzéseknek, a kollaboráció formája. Olyan műfaj, amelyet azért biztosít számunkra a hagyomány, hogy együtt lélegezhessünk a befogadott művel, visszajelzést adhassunk rá a saját ismereteink, adataink látószögéből, az összefüggések belátására megnyílt perspektíváinkkal hozzátehetünk valamit, továbbfejlesztjük azt, amit olvastunk. Ez az alkotó továbbgondolás akkor a legjobb, ha a lehetőségek határai között több annál, mint pusztán a kiadvány statikus befogadása, ismeretése, hanem újabb kombinációkba hozása mindannak, ami az adott kötetben olvasható volt.

Ha így tekintünk erre a műfajra, akkor azonnal kitűnik, hogy legalább három különböző perspektívában nyitható meg mindkét gyűjtemény értelmezése. Egyrészt nyilvánvalóan a 20. századi magyar kritikátörténet forrásainak a közzétételére került sor bennük. Ha valaki egyszer majd kíváncsi lesz a 20–21. század kritikai gondolkodására, akkor valami olyasmit fog tenni, mint amit az Irodalomtudományi Intézet az 1970-es évek óta művel: a kritikátörténeti számbavétel, az irodalomról való gondolkodás, az irodalmat illető teoretikus belátások szintetizáló összegzésének igényével fog közelíteni az anyaghoz. Hálás lesz érte, hogy ezek a kötetek eligazítják vagy legalább orientálják majd őt azokban a kérdésekben, hogy mi volt az értelmezésnek,

¹ Tüskés Gábor, *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez* (Budapest: MTA BTK, 2013).

az értékelésnek, a normaképzésnek a legitim eljárásrendje, milyen szemléleti belátások mentén, milyen módszerek, eljárások alkalmazásával vitték azt végbe, ennek során melyek voltak, melyek lehettek az érvényes, sőt értékesnek minősülő megszólalás szakmai normái, normarendszerei. Hallatlanul fontos dolog, egy egész szellemi közeg koordinátáit megrajzoló belátások rendszere áll össze ezekből a kérdésekből.

A második perspektíva szerint ezek az írások nyilvánvalóan tudománytörténeti források is. Az adott esetben elsősorban a kora újkori irodalmiság és eszmetörténet kontextualizálását, beágyazását elvégző kötetkiadványok fogadtatása egyben az illető korszakra vonatkozó, mind irodalmi, mind eszmetörténeti belátások egymásra épülésének, mértékének, rendszerezhetőségének, fókuszpontjainak követhetőségét teremti meg, tehát tudománytörténeti érdeklődés kielégítésére is szolgál.

Harmadrészt, s nem utolsósorban ezek egyben intézménytörténeti források. A két kötet az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztálya működésének dokumentumait közli, amelyek a kutatóközösség nehézkedési pontjaira, a hazai tudomány művelésének terepén elfoglalt pozíciójára, látókörének szélességére vonatkozó belátásokat engednek meg.

A második kötet rövid szerkesztői előszavából megtudjuk, hogy nagyjából százhetven kritika közül kerültek kiválogatásra a kötetben közzétettek, a válogatott gyűjtemény mintegy száz-húsz kritikai írást közül, amelyek 48 könyvkiadványról készültek. Ez utóbbi lélegzetelállító adat: 30–35 év alatt nem kevesebb, mint 48 kötetkiadvány fűződik egészében vagy részleteiben Tüskés Gábor nevéhez. Benne vannak a számban a szerzői monográfiák, a tanulmánykötetek, a társszerzővel készített tanulmánykötetek, az olyan sokszerzős tanulmánykötetek, amelyeknek szerkesztője vagy társszerkesztője volt, a szövegkiadások, a bibliográfiák, a repertóriumok, a kiállítás-katalógusok; egészen tág, egészen szórt az a műfaji mező, amelyről tanúságot tesznek a kötetbe válogatott kritikák. Rendkívül vonzó és nagyon nehezen túlhaladható vonása a kötetnek, a kötetbe foglalt válogatásnak, hogy egyáltalán nem csak a magyarországi mezőny visszajelzéseit tartalmazzák az írások erre a 48 kötetre. Maguknak a köteteknek is jelentős része külföldön vagy idegen nyelven megjelent kiadvány, amelyeket angol, francia, német, olasz, spanyol, orosz és cseh nyelvű kritikai visszhang is kísért.

A kötetbe foglalt írások csoportosítása tematikus, hét nagy csoportra, plusz egy nyolcadikra, a vegyes tartalmú tanulmánykötetekre oszlik. Az alábbiakban csupán megemlíteni lesz mód ezt a hét alapvető tematikai egységet, s a harmadikként említett, intézménytörténeti szempont jegyében mindegyik kategóriánál legalább azoknak a kollégáknak a nevét kijegyezni, akik az illető csoportba fölvetett, recenzeált kiadványok esetében társszerzők vagy közreműködők voltak. Ebből válik nyomban érzékelhetővé, hogy a kötet anyaga nem egyszemélyben Tüskés Gábor munkásságáról szóló kritikai visszhang, hanem az általa irányított kutatói közösség együttes egészére vonatkozó visszajelzéseket tartalmaz; némely esetben egészen kiterjedt szerkesztői-közreműködői névsort kell megemlíteni. Az egyszerűség kedvéért csak magyarországi kutatókat említünk, holott közel ugyanennyi azoknak a külföldi kollégáknak a száma is, akik bekapcsolódtak a kötetek elkészítésébe. A magyarországi szerzők közül sokan nemcsak szerzőtársak, hanem egyben az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályának munkatársai is voltak mindezen évtizedek alatt, vagy már Tüskés Gábor vezetésével, vagy az őt megelőző időszakban az előző osztályvezető irányításával. A recepciótörténet önmagában is arról tanúsodik, hogy a törekvések tudománytörténeti értelemben is kontinuos pozíciót vettek fel, a kuta-

tási osztály a még korábbi évtizedekben véghez vitt kutatásainak egyfajta kiteljesítésén, folytatásán, szintetizálásán dolgozott tovább.

Az első tematikus egység olyan bírálatokat közöl, amelyek a *Vallási kifejezésformákkal* foglalkozó kötetekről szólnak. Ebből máris nyilvánvaló, hogy a tematikai kategóriák elkülönítése ugyan egészen világos, episztemikus, diszciplináris rendben történik, sorrendjük azonban a tudósi életpálya által kirajzolt: azért a vallási kifejezésformákra vonatkozó írásokkal indulunk, mert Tüskés Gábor személyes életpályája a folklorisztika köréből érkezett meg a kora újkori magyar irodalomtörténet kutatásának a közegébe. Ide tartoznak a népi vallásosság különböző formáival, például a bűcsújárással kapcsolatos vizsgálatok, és a tanulmánykötetek, kötetpublikációk e körében egyetlen társszerző található a bírálatok alapját megeremlítő kötetek között: Knapp Éva a recenzióval illetett kötetek nyilvánvalóan legrégebbi és legállandóbb kontribútora.

A következő nagy tematikus panel a *Szó és kép* címet viseli. A vizualitással foglalkozó kötetek kritikai visszhangja olvasható ebben a fejezetben, többek között a barokk kori kisgrafikákkal, az Esterházy Pál saját képgyűjteményt és annak értelmezését magában foglaló kötetével, egyáltalában a barokk kor emblematikájával foglalkozó írók, köteteké. E könyvek elkészítésében Szilárdfy Zoltán, Knapp Éva és Galavics Géza voltak a szerzőtársak. Még élénken emlékszem arra a beszélgetésre – valamikor az 1980–1990-es évek fordulóján történhetett Tarnai Andor professzor ELTÉ-s dolgozószobájában –, amikor újdonság volt, de a folklorisztikai tárgyú kutatásokhoz képest már a következő stádium, hogy a Tüskés–Knapp házaspár érdeklődési iránya a vizualitás felé fordult, azzal a céllal, hogy megpróbálják a kora újkor vagy legalább a barokk kor képiségét szintetizáló vizsgálatnak vetni alá. Ennek a munkának a terméséről több évtized elteltével itt kritikai visszaigazolásban olvashatunk.

A harmadik egység az *Egyházi irodalom* különféle műfajaival foglalkozó köteteket, azok kritikai visszhangját tartalmazza. Tüskés Gábor mellett főszereplője ezúttal is Knapp Éva, a műfajok közül pedig az elbeszélő tárgyú exemplumirodalmat érdemes kiemelni, hiszen ez nemcsak tanulmányok-tanulmánykötetek, hanem magyar és idegen nyelvű monográfia tárgya is volt. Alább még visszatérünk rá.

A negyedik tematikai metszet: *Mikes és Rákóczi*. Kezdve attól az 1992-es, többszerzős tanulmánykötettől, amely akkor Mikes születésének 300. évfordulójára emlékezett, folytatva a Hopp Lajos, a XVIII. Századi Osztály korábbi vezetője hátrahagyott kézírataiból sajtó alá rendezett monográfiákkal, majd a Mikes körüli tevékenység nagyon sokféle jelével, például a róla készült bibliográfia megjelentetésével, főműve Egerben őrzött kéziratának faksimile kiadásával, a mű francia és orosz nyelvű fordításban való közzétételével, a halála 250. évfordulója alkalmából megjelentetett kiállítási katalógussal. Aztán folytatva Rákóczival, például a *Meditációk* latin–francia kétnyelvű kritikai kiadásával, a *Confessiones* angol nyelvű fordításkötetének megjelentetésével. Egészen népes a kötetek közreműködőinek gárdája, most csakugyan a kutatási osztály sok tagjának a nevét említeni lehet – nemcsak őket, de elsősorban őket – a jelenből, a közelmúltból meg a távoli múltból is: Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna (abból az időből, amikor az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként működött), Tóth Ferenc (ma is a Bölcsészettudományi Kutatóközpont történésze), Kun Zsuzsanna, Maczák Ibolya, Knapp Éva, Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Déri Balázs, Kovács Ilona dolgoztak együtt e projekteken. Hadd álljon itt, szoros kivételként, egyetlen külföldi kolléga neve, Jurij Pavlovics Guszevé, aki 2020-ban vette át a Balassi Műfordítói Nagydíjat, egész életművéért persze, de többek között

azért az orosz nyelvű fordításért és kiadásért, amelyet Mikes Kelemen főművéből e műhellyel együttműködve készített.

A következő nagy egység azt a tematikus keretmegjelölést kapta, hogy itt a *Tárgy- és kapcsolattörténettel*, valamint a *neolatin irodalommal* foglalkozó kötetek kritikai visszhangja összegződik. Ilyen kötetek voltak azok, amelyek a magyarsággép történeti alakulásával foglalkoztak, a magyar és a német irodalom kapcsolatrendszerének lehető legkiterjedtebb kora újkori áttekintését adták, az 1552-es egr-i ostrom nemzetközi visszhangjából válogatott szöveggyűjteményt, antológiát tettek közzé, a két Zrínyi, a várvédő meg az eposzíró európai visszhangját tárgyalták, vagy éppen nemzetközi vándortémák, irodalmi alapanyagok – mint a Fortunátus és társai – nemzetközi szakirodalmát felölelő tematikus tanulmánykötettké szerveződtek. Szerző- és szerkesztőtársak ebben a szekcióban: Knapp Éva, Lőkös Péter, Bene Sándor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla.

A hatodik tematikus egység *Tudomány- és művelődéstörténettel* foglalkozó kötetek kritikai visszhangját sópri egybe. Olyan kötetekét, amelyek Bod Péterrel és egyáltalában a *historia litteraria* kora újkori történetével, az Esterházy családdal, aztán társaságokkal, irodalmi szerveződésekkel, szabadkőműves formációkkal foglalkoztak. Ide tartozik az a két hatalmas antológia is, amely a bölcsészettudományok 18. századi alapszövegeiből állott össze. E kötetek munkatársai voltak: Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Bretz Annamária, Lengyel Réka, Knapp Éva, Tüskés Anna, Kiss Margit.

A hetedik szekció 20. századi irodalom- és tudománytörténeti tárgyú kötetek kritikai visszhangjáról ad visszajelzést, olyan kötetekről, amelyek Tarnai Andor tudósi és magánemberi arcélének megrajzolásával foglalkoztak, Tüskés Tiborra emlékeztek vagy Tersánszky Józsi Jenő egy művét értelmezték. Itt egyetlen munkatárs mutatkozik, Bretz Annamária, az egyik kötet társszerkesztője.

Azt az állítást, hogy azok a kritikák, amelyek mindezekről a kötetkiadványokról megjelentek, a kollaboráció formáját jelentik, most hadd szemléltessük egyetlen mélyfúrással, amely a kötetben szereplő 48 kötetpublikáció közül mindössze egyet hoz fel példaként. Ez az a monográfia, amely egy régen elfelejtett, de Tüskés Gábor által nagy érvényességgel újra a figyelem középpontjába állított figura, Nádasi János exemplumszerzői munkásságáról, különféle szerkesztési elvű, a kegyességi irodalom, a használati irodalom, a funkcionális irodalom körébe tartozó írásairól szól.² Négy recenzens egy-egy gondolatát idézzük meg, négy egészen különböző gondolatot, amely az írásaikban, mondhatni, sarkalatos fontosságú. Nincs közöttük egybeesés, ami egészen világosan mutatja, hogy azonos szövegre reflektálva egészen eltérő kontextusokba helyezték a kötet anyagát, nagyon változatos gondolkodási irányokat indított el bennük a kritikai írás. Valamennyien megtették tehát azt, ami egy recenzens legnagyobb szolgálata lehet a recenzeált mű szerzőjével meg az egész tudományos közösséggel kapcsolatban is: továbbgondolták, továbbfejlesztették, elmélyítették, kiterjesztették, más összefüggésekbe állították, szintetizálva hasznosították mindazt, ami a kötetben olvasható volt.

Mészáros István arra hívta föl a figyelmet, hogy ezek a mindenféle érdekes, általában latin nyelvű művek az időtlen keresztény lelkiség mindenkori interiorizálásában voltak érdekeltek,

2 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997).

ez a műfajiságuk alapja, ezért különösen méltók a tanulmányozásra és megbecsülésre (91–95). Kilián István a történeti statisztikai módszerről beszélt, mind a nyomdahelyek megmutatkozásában, rendszerezhetőségében és összegezhetőségében, mind az intertextuális kapcsolatok statisztikai kimutatásának a lehetőségében (95–99). Tóth István György, minthogy a kora újkor szövebi tudásának a kiterjedése és természete kedves kutatási területe volt, a szóbeliséghez fűződő viszonyt érintette; másfelől, történésként, természetes érdeklődéstől vezetve fölvetette azt a kérdést: vajon hogyan került Nádasi János Rómába? Életrajzát jól ismerjük ugyan, azonban semmit sem tudunk azokról a motivációkról, összetevőkről, amelyek miatt nemcsak a jezsuita rend, hanem az egész római katolikus egyház életének középpontjában tevékenykedhetett, közel két évtizeden keresztül (100–102). Ma már e három recensens egyike sincs velünk. Végezetül Bitskey István két meghatározó dolgot is kiemelt a kötettel kapcsolatban. Az egyik az exemplumgyűjtemények additív szerkesztésmódja, amely a folklórműfajokéhoz teszi hasonlatossá, írott folklórként megnevezhetővé, egy speciális teológiai anyagból készített folklorisztikus válogatásként értelmezhetővé Nádasi János műveit. A másik kulcskategória az antiregionalizmusé; ez egyedül itt fordul elő a recepcióban. Hallatlanul fontos kérdés, hogy hogyan lehet a jezsuita rend közepontjából olyan esztétikai és nem csak esztétikai, gondolati, eszmei hatásokat gyakorolni, amelyek a teljes római katolikus világra kiterjedő intenzitást képesek nyerni (102–106). Ahogyan látjuk, a négy recensens jól végezte a dolgát. Megtették a legtöbbet, amit tehettek: érdemi, továbbfejlesztő, gondolatilag elmélyítő, értelemteremtő, kontextusba illesztő aspektusokkal járultak hozzá a monográfia értelmezéséhez.

A kötetben van egy olyan kritika, amely ebben a tekintetben kissé szkeptikus. Monok István írta, mégpedig a jelen kötet már említett, 2013. évi párdarabjáról, merthogy a válogatásban már annak a fogadtatása is helyet kapott. Monok különbséget tett a valóságos kritika és a könyvet csupán statikusan felmondó ismertetés műfaja között, az utóbbit a *Buchbesprechung* műfajával nevezte meg. Arra hívta fel a figyelmet, hogy az ismertetés során felfigyelni valamire és értelemteljes módon leírást adni róla – ez sohasem neutrális, objektív dolog, hanem nagyon sok személyes aspektus által meghatározott, s így az ilyen ismertetések gyűjteményéből nem szintézis áll össze, hanem egy szubjektív lenyomat, valamilyen személyes továbbgondolási irány vagy program (369–370). Hogy milyen erőteljes lehet az a személyes érdeklődés vagy vízió, amely vezetni valakinek a tollát, arra Kovács Sándor Iván kritikája tartalmazza a legpregnansabb példát a kötetben, aki Hopp Lajos egyik monográfiáját³ értékeli, az elmejárási mód néhány sajátosságának szinte groteszkbe hajló kiemelésével. Hopp szövegében van egy hosszú, szemléletes, nagyon érzékletes szövegrész azzal kapcsolatban, hogy Rákóczi meg Mikes hogyan hajóztak el Dunquerque szikláin mellett, amelyeknek a csipkézett vonulata miféle hatással lehetett Mikes Kelemenre. Kovács Sándor Iván viszont nyomatékosítja, hogy mindezt Mikes bizony elmulasztotta rögzíteni, „talán épp szundikált a fedélzeti szélárnyékban, amikor ezt kellett volna látnia” (135). Hopp érzékeny leírása egy újkori értelmező kontextusteremtő művelete, amely beleérező értelmi és érzelmi extrapolációkkal gazdagítja a Mikes-univerzumot, valamilyen módon megfejteni, kulcsot adni látszik hozzá, s így értelemteljesen releváns a számunkra, de autentikussága egyáltalán nem hitelesíthető. Úgy tűnik, Monok is sok hasonló, önkényesen torzító olvasói értel-

3 HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 7 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000).

mezői műveletet láthatott már, mert szilárd a véleménye, hogy a mégoly alapos ismertetésekből összeálló mű is kaleidoszkóp csupán, az olvasónapló sosem monográfia (370). A személyes érdeklődés, a személyes fejlődés, a személyes kapcsolatrendszer, a személyes reflexiók bármely kiterjedt és bármely igényes története, ha kötetbe gyűjtik, sem hozza létre egy monografikus megközelítés szintézisét; a számára hiteles értelemteljességet minden olvasó csakis maga teremtheti meg saját háttértudásának bekapcsolásával, a recenzeált művek eredetiben való megismerésével, tulajdonképpen értelmezésnek értelmezéssel való összevetése formájában. Ha így van, akkor azt kell mondanunk, hogy a kritikai visszhangokban elvégzett kontextualizálások – például azok, amelyek ebben a kötetben olvashatók – sem egyenlők egy tudomány- vagy intézménytörténeti monográfia megírásával. Természetesen így van. Ugyanakkor kétségtelen, hogy egy ilyen monográfia nyersanyagát hibátlanul, hiánytalanul, nagyon súlyozottan, nagyon igényesen összeállítja egy efféle gyűjtemény, és azt is nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy a szintézis megírására, megírásának indokoltságára is egyértelműen figyelmeztet. Hogy tehát világosan ki mondjam azt, amit ezzel kapcsolatban gondolok: igen, elérkezett az idő, az Irodalomtudományi Intézet több mint hatvan esztendő története már igazolja azt a célkitűzést, hogy kutatóműhelyeiről, kutatóközösségeiről és a mögöttük álló, az egész országra kiterjedő, a diskusszióba szervesen bevont közösségek egészéről, azok bármelyikéről, így a 18. százados kutatásokról is intézmény- és egyben tudománytörténeti monográfia íródjék.

Sokkal többet, érvényesebbet, teljesebbet tudunk meg önmagunkról, jelenkori potenciálunkról, a továbblépés lehetőségeiről, szükségességéről, feltételeiről, irányáról, ha látjuk törekvéseinket szervesülve, ha felismerjük nehézkedési pontjainkat; ha azt a potenciált, amelyet korábbi működésünk együttesen megtestesít, javunkra tudjuk fordítani, dinamizálni vele jelen időben megteendő lépteinket.

Ez a kötet jókora lépés ebbe az irányba: rendkívül érvényes és szemléletes belátásokat enged meg az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályán az elmúlt évtizedekben folytatott kutatásokról, ezek igényességéről, értékéről, nemzetközi beágyazottságáról, s ezért a legnagyobb olvasói figyelemre méltó. Köszönet a megjelentetéséért.